Сарвар Собитович АБДУЛЛАЕВ,
Тошкент давлат шарқшунослик институти, фалсафа доктори PhD, доцент.
ibnsobit@mail.ru

ҚУРЪОН ВА ТАФАККУР

КОРАН И ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ

QURAN AND PHILOSOPHICAL THOUGHT

Аннотация: *Мақолада Қуръони каримда келган машҳур қиссалар атрофида илмий баҳс юритилади. Мазкур қиссаларнинг аввало ислом тарихида тутгун ўрни, шунингдек, улардан олинадиган асосий хулосалар ҳақида гап боради. Муаллиф Қуръон маъноларининг таржимасига исломшунослик нуқтаи назаридан ёндошар экан, нисбатан эркин фалсафий мушҳада юритади ва бир вақтнинг ўзида, эътиборли манбалардан фойдаланган ҳолатда хулосалар чиқаради.*

Калит сўзлар: *Қуръони карим оятлари, қиссалар, Каҳф, Мусо, Зул-Қарнайн.*

Аннотация: В исследовании обсуждается научная полемика вокруг знаменитых Коранических историй. В статье говорится о роли и значимости этих историй в истории ислама, а также приводятся основные выводы, получаемых из Коранических историй. Подходя к переводу смыслов Священного Корана с исламоведческой точки зрения, автор сохраняет относительно свободное философское мышление и делает выводы, используя достоверные источники.

Ключевые слова: *аяты Корана, рассказы, Пещера, Муса, Зуль-Карнайн.*

Abstract: *The study discusses the scientific controversy surrounding the famous Quranic stories. The article discusses the role and significance of these stories in the history of Islam, and also provides the main conclusions drawn from the Quranic stories. Approaching the translation of the meanings of the Holy Quran from an Islamic point of view, the author retains a relatively free philosophical thinking and draws conclusions using reliable sources.*

Key words: *verses of the Quran, stories, Cave, Moses, Dhu al-Qarnayn*

Ислом оламида эътимодли бўлган аксар олимлар фикрига кўра, Қуръони карим оятлари мазмунан шартли равишда уч туркумга ажратилади: тавҳидий ёки ақидавий (эътиқодга оид оятлар); ҳукм оятлари; қиссалар [9:8]. Дарҳақиқат, Қуръони каримнинг исталган бир ояти ўрганилса, унинг мазмунан ана шу уч туркумнинг бирига мансуб эканини англаш қийин эмас. Тавҳидий оятлар диннинг асосини, аниқроғи таълимотини ифодалаб келса, ҳукм оятлари тартиботлар, ҳадлар (жиноятларга нисбатан жазо чоралари), ҳаром-ҳалол, савоб-гуноҳ каби масалаларни қамраб олади.

Қиссаларда эса, аввалги ва кейинги қавмлар тарихи ҳамда уларнинг бошидан кечган воқеликлар баён қилинади. Албатта бундай қиссалардан энг аввало, оятлар нозил бўлиб турган вақтда мўминларнинг бошига келган синовларни бир оз бўлса ҳам маънавий жиҳатдан енгиллатиш, Аллоҳ ўзига иймон келтирганларнинг оқибатларини юқори даражага кўтариши учун уларга сабр ва матонатни ўргатади десак хато қилмаган бўламиз, ин шаа Аллоҳ. Бинобарин то қиёматгача бир ҳарфи ҳам ўзгармас илоҳий таълимот ҳар бир даврда ҳар бир инсон учун мазкур қиссаларда очиқ-ойдин гўзал намуна ва тақво йўлига эргашишда собит қадамлик, сабр-қаноат ҳамда ҳусни хулқ учун тарбия мактаби бўлиб қолади.

Қуръони каримнинг ўртача ҳажмдаги деярли ҳар бир сурасидан ҳажми турлича бўлган ўтган қавмларнинг кўплаб қиссалари ўрин олган. Лекин улар орасида “Каҳф” сурасида келган қиссаларнинг ўзига хос ўрни бор. Чунки, бу сурадаги қиссалар услубий жиҳатдан ҳам бетакрор бўлгани каби, мавзуси ҳам бошқа сураларда учрамайди. Бу сура Макка даврида нозил бўлган. Сурадаги айрим қиссаларнинг нозил бўлиш сабабини уламолар ушбу суранинг 23-24 оятларида келтирилган воқелик билан боғлайдилар: Ва бирон нарса ҳақида «Мен албатта эртага қилгувчиман», дея кўрманг, магар «Инша Аллоҳ – Аллоҳ

хоҳласа» (денг. Бу сўзларни айтишни) унутиб қолдирган вақтингизда (ёдингизга тушиши билан): Парвардигорингизни зикр қилинг (яъни «Инша Аллоҳ», денг) ва: «Шояд Парвардигорим мени бундан ҳам (яъни, Асҳобул-Каҳф воқеаси ҳақида хабар беришдан ҳам) яқинроқ (менинг ҳақ пайғамбар эканлигимга яхшироқ далолат қиладиган) Тўғри йўлга ҳидоят қилса», денг! [7:309].

Пайғамбар алайҳи-с-саломга ваҳий келаётгани хабари атроф-жавонибга ёйилганида Исроил авлодидан бўлган илоҳий китоблардан хабардор айрим кишилар одамларга қараб: “Муҳаммаддан руҳ - жон ҳамда Асҳобул-Каҳф (Ғор эгалари) шунингдек Зул-Қарнайн ҳақида маълумот бер, деб сўранглар. Ҳақиқий пайғамбар бўлса, уларнинг хабарини бериши керак”, дейдилар [9:419]. Пайғамбар алайҳис-саломдан ушбу саволни сўраганларида, у зот: «Эртага келинглар, албатта сизларга жавоб қилурман», деб юборадилару “Аллоҳ хоҳласа” дейишни унутадилар. Шунда бир неча кун у кишига ваҳий келмай қолади. Бу хоссатан пайғамбар алайҳис-саломга ва омматан бутун мусулмон умматига бирон ишни қилишга ваъда қилинса, албатта “Аллоҳ хоҳласа” деган эътиқодда бўлиш борасидаги эслатма бўлиб қолди. Шундан сўнг, бир қанча фурсат ўтиб сўралган саволларга жавоб ўлароқ ваҳий келди. Улар орасида фақат руҳ борасидаги оят “Каҳф” сурасидан аввал келувчи “Исро” сурасидан ўрин олган бўлиб, бошқа қиссалар айни шу бир сурада келтирилган.

Бундан ташқари, ушбу оятдан нотўғри хулоса чиқармалик кераклиги борасида Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф жумладан шундай дейдилар: Инсон Аллоҳни унутиб, ҳамма нарсани ўзим қилавераман, деган нотўғри эътиқодга бориб қолмаслиги учун. Лекин мусулмонларда “Келажак ҳақида ўйлаш, режа тузиш, қатъият билан уриниш беҳуда экан-да”, деган салбий тушунча пайдо бўлмасин. Чунки, мусулмон инсон келажак ҳақида фикр қилиши, режа тузиши, тадбирлар ишлатиши матлубдир [8:480].

Улардан биринчиси «Асҳобул-Каҳф» қиссаси бўлиб, унда золим подшоҳ истибдодидан эътиқодларини сақлаб қолиш учун ўз жонларини фидо қилган йигитларнинг бир каҳф - ғорга паноҳ тортиб киришиб, у жойда уч юз йил қолиб кетишгани ҳақида ҳикоя қилинади. Сура шунинг сабабидан «Каҳф» - «Ғор» деб номланган. Умуман қуйида баёни ва улар борасидаги тафаккур ҳосилалар берилган, сурада талқини келган қиссалар бир кўринмас ип билан бир-бирига боғланиб туради. Бу ип оламлар роббиси бўлган Аллоҳ таолонинг ҳар нарсага қодир ва ҳар нарсадан хабардор эканидир.

Уч юз йил ғорда қолган йигитлар

Ушбу қисса кўпчиликка маълум. Қадим бир мамлакатнинг Дақёнус деган подшоси бўлиб, у ўз даврида ягона Аллоҳга иймон келтирганларни шафқатсиз жазолар, одамларни ўзлари ясаб олган бут ва санамларга таъзим қилишга мажбурлар эди. Мана шу мамлакатнинг бир неча ақли расо ёшлари Аллоҳни таниб, унга иймон келтирадилар. Бу хабарни эшитган подшоҳ уларни қатл қилиш мақсадида топиб келишларини буюради. Подшоҳ амалдорлари йигитларни ушлаб келадилар. Ўша йигитлар саройга виқор ва одоб билан кириб, подшоҳнинг золимлигини билсалар-да ўз эътиқодларини яширмаганлари каби ўз фикрларида ҳам собит турадилар. Подшоҳ ёш навқирон фуқароларига раҳми келгандек бўлади ва уларга бир кун муҳлат беради. Шу вақт ичида башарти улар ўз эътиқодларидан кечиб, қавмлари сиғинаётган бутларга топинишга рози бўлмасалар, подшоҳ уларни ўлимга ҳукм қилади.

Шу ўринда бир нуқтага эътибор қаратиб ўтиш мумкин. Подшоҳ золим эди, ўз амрига бўйсунмаган кишиларни ҳеч иккиланмай жаллодлар қўлига топширса ҳам бўларди. Лекин золимлар ҳам ўз зулмларини, бошқача айтганда ўз сиёсатларини йўлга қўяр эканлар, одамлар кўз ўнгида ўзларини ожиз ёки зўравон кўрсатмасликка тиришадилар. Подшоҳ ўлимдан қўрққан йигитлар албатта эътиқодларидан воз кечади, деб ҳисоблайди. Унинг гумроҳлиги ҳам шунда. У ҳақ эътиқод ҳар қандай сакийнатдан ҳам ортиқ эканини билганида, яна ҳам аниқроқ айтсак, қалбида иймон завқини ҳис қила билганида, бундай ўйлаган бўлмас эди. Хуллас, подшоҳнинг мақсади шундай, агар у йигитларни барчанинг кўз ўнгида ўз эътиқодларидан кечмаганлари учун қатл эттирса, бунга гувоҳ бўлган жамият аъзолари қалбида ҳам ана шундай мустаҳкам иймон уйғониб қолишига сабаб бўлиши мумкин эди. Тарихда бунга

мисоллар кўп. Ғарбдаги черков инквизацияси даврида неча минг маърифатпарварлар қатл қилинди. Уларнинг ҳар бирининг ўлими қолганлар қалбида черковга ва мавжуд тизимга нисбатан нафрат уйғотиб, янги ислоҳотларга эса рағбатни кучайтириб, алал-оқибат Ғарб ренессанси юз беришига олиб келди.

Балки подшоҳнинг аксар ҳукмдорларда бўладиган ясама шафқат туйғусини намойиш қилиш нияти ҳам бўлган бўлиши мумкин. Хуллас, қисса бу борада бизни бундан-да кўпроқ ва кенгроқ фикрлатиши табиий. Чунки бу Қуръоний қиссадир. Қуръоннинг хусусиятларидан яна бири ҳам шуки, чекланган сўзлар ортида чексиз маъноларни ифодалашидир.

Яна қиссага қайтадиган бўлсак, бу подшоҳ ўзига душман деб билган эътиқодни ёйилиб кетишидан хавфсираб ёки ясама шафқат туйғусини (обрў топиш мақсадида) кўрсатиб, уларни бирданига ўлимга ҳукм қилмади. Йигитлар саройдан чиқиб, ўзаро маслаҳатлашадилар. Уларнинг фикри бир жойдан чиқади. Эътиқоддан кечгандан машаққатли бўлса ҳам узоқ юртларга кетишга азму қарор қиладилар.

«Эсланг, ўшанда улар ғорга паноҳ истаб боришиб: **«Парвардигоро, бизларга ўз ҳузурингдан раҳмат — марҳамат ато этгин ва бизларнинг ишимизни Ўзинг ўнглагин», дедилар»** (“Каҳф”: 10). Улар шаҳардан чиққанларида бир тоғ оралиғидаги ғорга кириб яширинадилар. Тонг отганида золим подшоҳ уларнинг қочганидан хабар топади ва аскарлари билан ортларидан тушади. Ўша ғор оғзига келганда подшоҳ аскарлари киргани кўрқадилар. Шунда Дақёнус мободо йигитлар ушбу ғорга беркинган бўлсалар очлигу ташналикдан ўлиб кетсинлар деб, ғор оғзини тошлар билан беркитиб ташлатади. Подшоҳ бу билан йигитларни тўғридан-тўғри халқ олдида жазоламай, чиркин мақсадини хуфёна бажаради [10:380].

Айрим сиёсатчиларда кўзга ташланадиган воқелик: ўз қарашлари билан халқни кўзини очган кишиларни ўғирлаб кетиш, судсиз, ҳақсиз йўқ қилиб юборишлар яқин тарихимизда ҳам кўзга ташланган. Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби маърифат зиёсини таратишга уринган аждодларимиз ўша давр тузумига шу қадар катта душман бўлиб кўринган эдики, уларни жисмонан йўқ қилгандан кейингина ҳукмни ёзмишлар. Бу ҳукм, бу қонли қатл халқни қалбида қачонлардир эзгулик тантана қилишига бўлган учқунни ёқиб кетганини эса, у гумроҳлар афсуски ўйлаб ҳам ўтирмаганлари аниқ.

Қисса шундай давом этади: Аллоҳ уларни асраб қолди ва бу борада шундай марҳамат қилди:

17. Қуёш чиқишда уларнинг ғорларидан ўнг тарафдан ўтиб кетганини, ботишда эса улардан сўл томонга йироқлашиб кетганини (чиқишда ҳам, ботишда ҳам уларни қиздириб, уйқу-оромларини бузмаганини), улар эса (ғор)нинг тўрида эканликларини кўрурсан. Бу ҳам Аллоҳнинг оят-мўъжизаларидан (биридир). Кимни Аллоҳ ҳидоят қилса, бас, ўшагина ҳидоят топгувчидир. Кимни йўлдан оздирса, бас, унинг учун тўғри йўлга йўллагувчи бирон дўст топа олмассан.

Шу зайл улар уйқуда эканлар 300 йил ўтади. “Ўзаро савол-жавоб қилишлари учун уларни (йигитларни, қандай ухлатиб қўйган бўлсак) ана шундай уйғотдик. Улардан бири деди: «Қанча (муддат ухлаган) ҳолда турдинглар?» Улар(нинг айримлари): «Бир кун ё ярим кун», дедилар. (Қолганлари эса): «Қанча (ухлаб) турганларингизни ёлғиз Парвардигорингиз билур. Энди бир кишини мана шу пулингиз билан шаҳарга жўнатинглар, у энг сара, покиза таомларни танлаб, сизларга ундан ризқ, насиба олиб келсин. У эҳтиёт бўлсин ва сизларни биронтага сездириб қўймасин. Чунки улар (яъни, шаҳар аҳли) сизлардан огоҳ бўлиб қолсалар, сизларни тошбўрон қилурлар ёки яна ўзларининг динларига қайтарурлар ва, у ҳолда, ҳеч қачон қутула олмассизлар», дейишди.” (“Каҳф”: 19-20).

Оятдаги сўзлар бир неча хулосалар чиқариб олишимиз учун имконият беради. Аввало, уларнинг ғорда қанча турганлари борасидаги савол жавобларига эътибор қаратайлик. Уларнинг ҳар бири эътиқодли бўлсалар-да, илм ва ихлосда баробар эмасликлари аниқ. Шу сабаб мўминлар ҳамиша бир-бировларига илм ва тақвода устозлик қилишлари лозим. “Бир кун ёки ярми кун турдик”, деб ўйламай айтилган жавобга нисбатан, албатта улар орасида илму тақвоси юксакроқ бўлганлари: “Қанча (ухлаб)

турганларингизни ёлғиз Парвардигорингиз билур” – деб айтишлари, аввало уйқунинг ғафлатлиги ва киши уйқудан уйғонган вақтида аниқ қанча ухлаганини била олмаслиги ва шу сабабдан билмасдан билағонлик қилмай, (ушбу вақт учун у қадар муҳим бўлмаган) масалани Аллоҳнинг ҳукмига ҳавола қилингани тўғри бўлишини кўрсатмоқда.

Ҳақиқатдан ҳам одамлар орасида муҳим нарсалар қолиб, номуҳим нарсалар ҳақида талашиб-тортишадиган ва бунга олтиндан ҳам қиммат вақтларини зое қиладиганлар оз эмас. Шу сабабдан ҳам киши ечиши лозим бўлган масалаларни ҳал қилиш учун киришишдан олдин уларни муҳимларини ажратиб олиши керак. Олимроқлар, бу арзимас тортишувни Аллоҳнинг ҳукмига ҳавола қилдилар-да, дарҳол асосий масалага кўчдилар: “Энди бир кишини мана шу пулингиз билан шаҳарга жўнатинглар, у энг сара, покиза таомларни танлаб, сизларга ундан ризқ, насиба олиб келсин. У эҳтиёт бўлсин ва сизларни биронтага сездириб қўймасин. Чунки улар (яъни, шаҳар аҳли) сизларни сезиб қолсалар, тошбўрон қилурлар ёки яна ўзларининг динларига қайтарурлар ва у ҳолда, ҳеч қачон қутула олмассизлар, дейишди”. Бу илоҳий маънолар бизни яна бир қанча муҳим масалалардан огоҳ этади: Уйқудан уйғонган йигитларнинг ошқозонлари бўш ва аввало бирон нима тамадди қилиб олишлари, кейинги қадамларини режа қилиш учун муҳим саналар эди; бозорга борган одам ҳалол покиза нарсаларни олиб келиши лозимлиги таъкидланмоқда. Зеро, мўмин киши бу масалага ҳамиша эътибор қаратиши керак. Дуоларнинг қабул бўлиши учун ризқнинг ҳам маънан ҳам моддий жиҳатдан ҳалоллиги талаб этилган, муқаддас манбалар талайгина: Эй одамлар, ердаги ҳалол-пок нарсалардан енглар ва шайтоннинг изидан эргашманглар! Шубҳасиз, у сизларнинг очиқ душманингиздир. (Бақара: 168).

Эҳтиёт бўлиш масаласи. Яъни улар қочоқ эканларини ҳеч қачон унутмасликлари лозим. Башарти уларни кимдир сезиб қолса, Дақёнусга тутиб беришлари ҳеч гап эмас. Бу ҳам мўмин инсон ҳамиша ўзини эҳтиётини қилиб юрмоқлиги лозимлигини англатади; ниҳоят энг муҳим огоҳлантириш, шу бўлмоқдаки, иймонларини асраб қолишлари учун жуда эҳтиёткор бўлишлари лозим. Зеро, золимлар энди уларни ўз иймонларидан қайтишлари учун даҳшатли куйларга солишлари мумкин эди.

Қиссанинг давомида йигитлардан бири бозорга бориб таом сотиб олгач, ҳаққини тўлайди. Сотувчи ҳайрон бўлиб: «Бу Дақёнусдан қолган танга-ку, бирон ердан хазина топиб олдингми?» деб сўрайди, Йигит ҳам ҳайрон бўлиб «Ҳеч қандай хазина топиб олганим йўқ, бу менинг қавмим ишлатадиган оддий танга», деб жавоб қилади. Бу орада улар атрофига халқ тўпланади. Йигит орадан узоқ йиллар ўтиб кетиб, Дақёнуснинг ўлиб кетгани, ҳозирги подшоҳнинг одил эканини эшитади. Одамлар йигитни подшоҳ олдига олиб борадилар. Бу шоҳ мўмин, солиҳ киши эди. Йигитдан ўзи ва ўртоқларининг бошидан кечган воқеаларни эшитгач, аскарлари ва шаҳар аҳли билан ўша ғор оғзига борадилар. Ичкаридаги йигитлар Дақёнус олиб кетгани келди, деб ўйлашиб, ўлим олдидан сўнгги бор ибодат қилиб олишга тутинадилар. Подшоҳ ва унинг одамлари ғорга киришиб, уларни ибодат устида кўрадилар ва намозларини тугатганларидан сўнг подшоҳ йигитларнинг ҳар бири билан қучоқлашиб кўришади.

Аллоҳ бирон ишни беҳикмат қилмас. Бу ҳикматларнинг айримларини инсонларга билдирса, кўп қисмини Ўзи билади. Бу воқеликнинг ҳам бир қатор ҳикматлари бўлиб, улардан асосийлари Қуръони каримнинг ўзида баён қилинган:

21. Шундай қилиб, Аллоҳнинг (қайта тирилтириш ҳақидаги) ваъдаси ҳақ эканини ва Қиёмат соатининг (келиши) шак-шубҳасиз эканини билишлари учун (одамларни ғордаги йигитларнинг аҳволидан) огоҳ қилдик. Ўшанда (яъни, ғордаги йигитлар уйқуларидан уйғониб, одамлар бу мўъжизанинг гувоҳи бўлганларидан кейин, улар ажаллари етиб вафот қилишгач) ўзаро уларнинг ишлари ҳақида талашиб-тортиша бошладилар. Бас, (айрим кишилар): «Уларнинг устига уйлар бино қилинглар. Парвардигор уларнинг (қайси жойда, қандай ҳолда ётганларини) жуда яхши билур», дедилар. Уларнинг устида ҳукмрон бўлган (подшоҳ ва сарой аъёнлари эса); «Албатта, биз улар (яъни, Асҳобул-Каҳф) қабрининг устида бир масжид қуриб олурмиз», дейишди.

22. Ҳали улар (яъни, пайғамбар алайҳис-саломга замондош бўлган яҳудий ва насороларнинг айримлари ўша Асҳобул-Каҳфни): «Учтадир, тўртинчилари итларидир», десалар, айримлари: «Улар бешта бўлиб, олтинчилари итларидир», деб ғайбга тош отурлар (аниқ билмаган нарсалари ҳақида гап сотурлар). Яна: «Улар еттитадирлар, саккизинчилари итларидир», ҳам дейдилар. (Эй Муҳаммад), «Уларнинг саноқларини энг яхши биладиган зот Парвардигоримдир. Уларни жуда оз киши билур», денг. Бас, улар (яъни замондош аҳли китоблар билан Асҳобул-Каҳф) хусусида (ўзингизга нозил бўлган ваҳий воситасида) очиқ мужодала — мунозара қилинг ва (Асҳобул-Каҳф) ҳақида уларнинг биронтасидан фатво - савол сўраманг!

Қуръони карим ушбу қиссанинг ҳиссаси борасида бир неча мулоҳазаларни беради. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Ҳар қандай ҳолда ҳам ҳақ эътиқоддан кечмаслик, иймонда мустаҳкам бўлиш учун имкон қидириш.

2. Иймонини асраб қолиш мақсадида бўлган холис бандаларини Аллоҳнинг Ўзи турли йўллар билан паноҳида сақлаши.

3. Мусулмон киши хавфдан қутилганига амин бўлмай туриб, хотиржам бўлмаслиги яъни эҳтиётқорликка амал қилиш.

4. Ҳар қандай ҳолатда ҳам Аллоҳ ҳалол қилган пок нарсалардан ризқ излаш.

5. Ўзи аниқ билмаган ва муҳим бўлмаган нарсалар устида баҳс-мунозара қилмаслик.

6. Одамларни уларнинг тақво ва илмларига яраша ҳурмат қилиш борасида ҳаддидан ошиб кетмаслик.

Ғордаги йигитлар борасидаги оятларга диққат қилар экансиз бир нуқта эътиборни тортмай қолмайди: 18. Уйқуда эканлар, (кўзлари очиқ бўлгани учун) сен уларни уйғоқ, деб ўйларсан...

Бу ерда таъбир жоиз бўлса, бир рамз бор. Яъни бу йигитларнинг кўзлари уйқуда бўлса ҳам очиқ ҳолатда эканининг ҳикмати парвардигоримизнинг ўзига аён лекин улар ҳар қандай уйғоқ бошқа одамдан кўра уйғоқроқ эдилар. Яъни уларнинг қалб кўзлари очиқ. Иймонлари басаломат эди. Айни иймон саломатлиги кейинги қиссаларнинг ҳам бош йўли бўлиб майдонга чиққан.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Абул Ҳасан Али Ҳасан ан-Надавий. Пайғамбарлар қиссаси (араб тилидан таржима). Т.: 2016.
2. Алемов Усмонхон. Тафсири Ирфон. Т.: 2015.
3. Аловуддин Мансур. Қуръони карим оятлари маъноларининг таржимаси. –Т.: 2010.
4. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. “Саҳиҳ ал-Бухорий”. Тошкент. “Ҳилол” нашр. 2019.
5. Анбиёлар қиссаси ва унинг аҳамияти. Электрон мақола. islom.uz сайтидан олинди.
6. Карoматов Ҳамидулла. Хўрланган пайғамбарлар қиссаси (монография). Т.: 1996.
7. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони карим оятлари маъноларининг таржимаси. –Т.: 2014. (мақолада келтирилган барча оятлар таржимаси, ушбу манбадан олинган).
8. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 3-жузъ. Тошкент. 2008.
9. عماد الدين أبي الفداء إسماعيل بن كثير القرشي الدمشقي - الإمام ابن كثير القرآن العظيم» تفسير ابن كثير
10. الإمام أبو عبد الله محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي تفسير القرطبي. الجامع لأحكام القرآن (تفسير القرطبي)

Давоми бор...